

Наталія БОНДАР (Київ)

ПРИМІРНИКИ ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. ВЕРНАДСЬКОГО

Біблія, підготовлена та видрукувана в Острозі впродовж 1580–1581 рр., стала першим кириличним виданням канонічного тексту Святого Письма. Вона по праву вважається найвизначнішим вітчизняним стародруком. Цей унікальний видавничий раритет, що поєднує продуманий, відредагований і вивірений текст з гармонійним зовнішнім оформленням та якісною поліграфією справила своїми присвятами, передмовами та післямовою безперечний виразний вплив на тодішній літературний процес, відіграючи важливу роль у регламентації церковнослов'янської мови, що правила тоді за книжну мову багатьох слов'янських народів. Зафіксовані у цьому виданні норми в більшості випадків залишаються діючими до цього часу. Незважаючи на тисячі публікацій, присвячені різним аспектам вивчення острозької Біблії, вона й досі не перестала цікавити дослідників нового покоління.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у своєму зібранні нараховує 18 примірників цього визначного видання. 16 з них зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань, 2 – у відділі бібліотечних збірок та історичних колекцій. Добірка острозьких Біблій НБУВ є однією з найбільших у світі. Значна кількість примірників найвідомішого з українських першодруків дає широкі можливості для порівняння, виявлення та зіставлення варіантів набору, відмінностей художнього оформлення, аналізу використаного паперу, вивчення текстологічної роботи читачів, провенієнції тощо.

Слід зазначити, що примірники зібрання НБУВ вивчалися не одним поколінням книгознавців, про що свідчать публікації П. М. Полова, С. І. Маслова, В. І. Барвінка, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаска, О. Я. Мацюка, Є. Л. Немировського, Ю. А. Лабинцева, М. А. Шамрай та багатьох інших¹.

---

¹ Попов П. М. Слов'янські інкунабули київських бібліотек // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3. – С. 163–164; Каталог ювілейної виставки українського друкарства / УНІК; Склав С. І. Маслов. – К., 1925. – С. 20; Барвінок В. І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3. – С. 134, 138, 140, 145; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів, 1983. – С. 103–104; його ж. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 143, 162; Мацюк О. Я. Бумага изданий И. Федорова //

У їхніх монографіях, наукових розвідках, каталогах описується стан збереження, наводяться найцікавіші провенієнції, розглядаються варіанти друкарського набору, особливості художнього оформлення, філіграні. Я. Д. Ісаєвич у додатках до монографії “Літературна спадщина І. Федорова” в масиві записів на усіх відомих йому примірниках федорівських видань, в тому числі острозької Біблії, подав переважну більшість власницьких записів з екземплярів НБУВ². У статті О. Я. Мацюка, присвяченій аналізу паперу острозької Біблії, значна кількість філіграней знята саме з екземплярів НБУВ із зазначенням їхніх шифрів³. Видавничі варіанти острозької Біблії на прикладі екземплярів НБУВ, а також прототипи елементів художнього оформлення розглядаються в статтях М. А. Шамрай⁴.

Зібрані у фондах НБУВ примірники потрапили сюди з різних приватних, монастирських, церковних збірок, бібліотек навчальних закладів. Зокрема, з Києво-Печерської лаври (7 прим.); Києво-Софійського собору (2 прим.); Видубецького, Пустинно-Микільського, Харківського Преображенського, Мелецького, Жировицького монастирів (по 1 прим.); Київської духовної академії (3 прим.); Київського університету, Волинської православної духовної семінарії, Кременецького ліцею (по 1 прим.). Слід зазначити, що декілька екземплярів у останні роки передані іншим бібліотекам та музеям: у 1966 р. – Національній парламентській бібліотеці (Київ); у 1972 р. – Києво-Печерському державному заповіднику для фондів новостворюваного Музею книги та книгодрукування (Київ) (прим. Видубицького монастиря) та Центральній науковій бібліотеці АН Грузії (один з двох екземплярів зі збірки В. О. Вітта) тощо.

Щодо стану збереженості, то серед 18 острозьких Біблій НБУВ 6 – повні примірники, в яких наявні всі аркуші, 12 – дефектні, з лакунами. Причому в трьох неповних примірниках дефектність незначна – бракує відповідно одного, трьох та шести аркушів. З іншого боку, в кількох повних Бібліях хоч є й усі аркуші, але частина з них збережена фрагментарно, дуже

Федоровские чтения. 1978. – М., 1981. – С. 30–33; *Немировский Е. Л.* Начало книгопечания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 116, 139, 148, 202, 208; *його ж.* Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; *його ж.* Иван Федоров. – М., 1985. – С. 185, 188; *Наследие И. Федорова: Кат. выставки, приуроч. к Дням славянской письменности в Киеве и 425-летию выхода в свет первой книги рус. и укр. первопечатника / Сост. Ю. А. Лабынцев, Н. А. Лудина.* – К., 1989; *Шамрай М. А.* Острожская библия в фондах ЦНБ АН УССР // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 206; *її ж.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–50; *Бондар Н. П.* Острозькі видання в колекції кирилических видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 22; *Ковальчук Г., Бондар Н., Кисельов Р.* Острозькій Біблії – 420 // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 48–51; та ін.

² *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162–163.

³ *Мацюк О. Я.* Бумага изданий И. Федорова. – С. 30–33.

⁴ *Шамрай М. А.* Острожская библия... – С. 206; *її ж.* Провенієнції у виданнях Острозької... – С. 48–50.

ушкоджена, розсипається. Ці підрахунки свідчать, що цілість острозької Біблії збереглася на 92 відсотки, що говорить про належний стан цієї пам'ятки.

Титульний аркуш є у 8 з 18 Біблій, до того ж у більшості випадків він реставрований після різних пошкоджень, і не завжди вдало, іноді дописаний або домальований вручну. В одному примірнику текст титульного аркуша вирізаний та вставлений в набірну рамку з дрібних виливних прикрас з іншого, значно пізнішого видання.

Більшість примірників мають досить сильно обрізані береги, розміри аркуша коливаються від 271 до 311 мм по висоті та від 179 до 202 мм по ширині. Максимальний розмір аркуша виявлений в примірнику Кир. 652 (із записами В. Зінкевича 1594 р., про який йтиметься далі) – 311 x 202 мм.

Післямова з друкарським знаком І. Федорова збережена у 9 примірниках. Як відомо, післямова в острозькій Біблії була віддрукована у двох варіантах, датованих відповідно 12 липня 1580 р. та 12 серпня 1581 р. Тому донедавна вважалося, що існувало два видання острозької Біблії. Проте ґрунтовні дослідження провідної російської дослідниці кириличних стародруків А. С. Зернової⁵ довели, що увесь масив накладу (в книзі точно не зазначений, але в межах 1500 примірників) був випущений одним виданням. Очевидно, друкарі не вклалися в термін, тому післямову їм довелося передруковувати. Необхідність передруку сприяла внесенню редакційних змін.

Серед примірників НБУВ три – із кінцевими аркушами 1580 р., п'ять – 1581 р. Це підтверджує висновки А. С. Зернової⁶ про те, що аркушів 1581 р. майже вдвічі більше, ніж попереднього року. В одній з Біблій (Кир. 652) вирізані та вклеєні одразу обидві післямови 1580 та 1581 рр. Точніше, спочатку нижня частина аркуша 1581 р. приклеєна зворотною стороною, а потім кінцівка 1580 р. повністю. Цікаво, що гравірована марка Федорова, трохи відмінна від оригінальної, надрукована на папері з філігранню 1832 р. Тобто аркуші вклеювалися в Біблію вже в ХІХ ст. – в часи перебування її у зібранні Київського університету. Для форзаців також використано папір ХІХ ст., зокрема, з філігранями 1840 р. Залишається лише здогадуватися, з якою метою так чинили наші попередники. Взагалі в ХІХ ст. особливо цінними вважалися стародруки, в яких був збережений їх первісний вигляд. Тому видаляли форзаці, вставляли аркуші, розшивали конволюти, компонували із кількох неповних примірників повний тощо. Можливо, саме з таких міркувань у ХІХ ст. був доповнений примірник зібрання Київського університету.

Слід зазначити, що примірники острозької Біблії з обома кінцівками зустрічаються досить часто⁷. Дослідники відзначають, що кінцевий аркуш

⁵ Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 60–65, 92–98.

⁶ Там само. – С. 62.

⁷ Немировский Е. Л. Начало... – С. 148 (примірники РДБ та НБУВ); Конреева Т. Н. Иван Федоров, Острожская Библия и новгородский кружок книжников конца XV в. // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 100, 102 (примірник РНБ); Ісаєвич Я. Д.

1581 р. вклеювали пізніше, на фальц видаленого аркуша 1580 р.⁸ Зокрема, Є. Л. Немировський вважає, що при додаванні аркуша з післямовою 1581 р. просто забували вирізувати аркуш 1580 р.⁹ Мотивація збереження в книжці обох варіантів післямов могла бути й іншою – кінцівка 1580 р. була написана в традиційному для тогочасної рукописної та друкованої книги ключі, натомість післямова наступного року мала досить оригінальний характер, відповідаючи за формою та змістом титулові та вступним статтям острозької Біблії¹⁰. Тому вміщення в одній Біблії кінцівки у двох варіантах задовольняло попит різних читачів – і таких, що мали консервативні погляди та вподобання, і настроєних на сприйняття нового. Тому видавці цілком свідомо могли вставляти в одну Біблію післямову у двох варіантах. Цікаво, що інша Біблія з кінцівкою 1581 р. містить ще й аркуш із відтвореною рукописною післямовою 1580 р., яким заклеєно великий запис, що до певної міри підтверджує вищевикладене.

Ми вже зазначали, що примірники НБУВ надзвичайно багаті на провенієнції. Найдавніші записи, вміщені на Біблії з шифром Кир. 652, виконані Василем Івановичем Зінкевичем або Зінковичем Тихинським (в тексті сам він пише своє прізвище в одному випадку як “Зѣнкевич”, в іншому – як “Зѣнкович”) в 1594 р. в Подорозьку¹¹ (зараз містечко Волоковиського р-ну Гродненської обл. Білорусі). Пізніше примірник зберігався в Жировицькому монастирі під Слонимом, звідки в другій половині XVIII ст. потрапив до бібліотеки останнього польського короля С. А. Понятовського. Взагалі в багатій на рукописні та друковані пам’ятки бібліотеці Жировицького монастиря було щонайменше дві острозькі Біблії. Друга з них, із записом Київського уніатського митрополита, архієпископа Полоцького Антонія Афанасія Селяви (р. н. н. – 1655), нині зберігається в Вільнюсі. Вона разом з основним масивом книжок книгозбірні Жировецького монастиря, при якому також діяла духовна семінарія, в XIX ст. була передана Віленському Свято-Троїцькому монастиреві, потім опинилася в бібліотеці ім. Врублевських, тепер – допонована у фондах бібліотеки Литовської АН¹².

Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162 (примірник Наук. б-ки ім. М. Максимовича Київського університету), 165 (Лондон, прим. Б-ки Ламберт: палацу та Британ. б-ки); (Львів; 3 прим. б-ки ім. Стефаніка), 170 (Оксфорд, Бодлеянська б-ка), 173 (Файф, Шотландія, приватна збірка; Штутгарт; Край. б-ка).

⁸ *Немировский Е. Л.* Начало... – С. 148.

⁹ Там само.

¹⁰ *Копреева Т. Н.* Иван Федоров... – С. 100–101.

¹¹ *Немировский Е. Л.* Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; *Його ж.* Начало... – С. 139; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях... – С. 48–49.

¹² *Тумялис Ю. Г.* Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 203–204; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 160.

Аналіз маргіналій Василя Зінкевича вказує на високу освіченість їх автора та схильність до віршування¹³. Він не тільки залишив на полях багато нотаток білорусько-українською та польською мовами (в тому числі поетичні рядки), а ще й розбив майже увесь біблійний текст на окремі вірші або версети за зразком західних Біблій. Він зазначає, що звірив острозьку Біблію з іншими текстами Святого Письма, на жаль, не вказавши, з якими саме. Можливо, йдеться про польські видання Біблії. На той час були видрукувані в Кракові католицька Біблія 1561 р. в друкарні С. Шарфенберга в перекладі Іоана Нича Леополіти (перевидана 1575 та 1577 рр.) та протестантські переклади, підготовані кальвіністами та видрукувані у Бересті 1563 р. та в Несвіжі за редакцією Симона Будного у 1572 р. Можливо, що звірка велася і з чеським текстом. З яким саме виданням звірив острозьку Біблію В. Зінкевич, можна буде судити лише при проведенні порівняльного текстологічного дослідження.

У деяких випадках В. Зінкевич залишив невеликі потекстові коментарі та примітки на полях, заміняв незрозумілі слова синонімами, іноді змінив розподіл глав, підкреслив або закреслив окремі слова або невеликі уривки, які, на його погляд, підлягають вилученню. Часто вказував, що певні рядки належать до іншої глави або книги. Окремі частини, серед них книги Юдиф та Есфір, залишилися нерозділеними. Цікаво також, що нумерація аркушів подекуди виконана кириличними, подекуди – арабськими цифрами. Можливо, у відповідності до тих текстів, з якими йшла звірка. Взагалі глоси на полях цього та інших примірників острозької Біблії потребують подальших досліджень – зокрема, лінгвістичних, етимологічних, текстологічних, бібліїстичних.

Відомостей про В. І. Зінкевича-Тихинського нам знайти не вдалося. Можемо лише твердити, що походження його прізвища – не патронімічне і не географічне, а родове. В XVI ст. представники роду Зенкевичів-Остріївських належали до небагатого волинського панства. Можливо, автор провенієнцій в острозькій Біблії доводився родичем (онуком чи племінником) “писарчукові” Дмитрові із Зінькова (Волинь), що 1575 р. в Маначині переписав кодекс старозавітних біблійних книг у тій самій редакції, що в друках Ф. Скорини. Цей рукопис добре відомий дослідникам. Одна його частина зберігається у Львові в Бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (монастирська збірка), інша – в Москві у РДБ (збірка П. І. Погодіна). Визначний рукопис тим, що містить серед інших й такі старозавітні книги в скорининській редакції, які в друкованому вигляді невідомі.

Взагалі-то звичай робити зауваження до тексту на полях рукописів та стародруків був не винятком, а типовим явищем для українських, білоруських, російських читачів. Рідко зустрінеш книжку, особливо Біблію, Євангеліє або Апостол, де на полях не було б поміток, глос тощо. Іноді примірники острозької Біблії містять коментарі, що самі по собі стали яви-

¹³ Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях... – С. 48–49.

щем полемічної літератури. Але здебільшого це помітки практично-літургичного (коли що читати) або лінгвістичного (заміна або тлумачення слів, добір синонімів) змісту.

Подібну редакційну роботу було проведено також із примірником Біблії (шифр Кир. п. 4476), який раніше належав до зібрання Києво-Печерської лаври. В ньому так само, як у примірнику Жировицького монастиря, майже увесь біблійний текст розподілений на версети. Книжка містить на титулі власноручний запис архимандрита Лаври Іоанікія Сенютовича (р. н. н. – 1729). Запис складається з трьох частин, виконаних власником у різний час. Він фіксує переміщення І. Сенютовича шаблями церковної ієрархії – спочатку він був намісником Києво-Софійського, потім ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастирів (1703 р.), згодом – архимандритом Печерської лаври (1711 р.). На цьому ж примірнику є ще раніші власницькі записи. Один з них, виконаний в 1639 р. (або 1689 р., бо дата зазначена нечітко), належить тростянецькому протопопові Іоанові Борецькому, можливо, родичеві київського митрополита Йова Борецького (р. н. н. – 1631).

Інший примірник (Кир. 762) острозької Біблії зі збірки КПЛ був власністю талановитого гравера, ченця Києво-Печерської лаври Антонія (Олександра) Тарасевича (1640–1727), про що свідчить його власноручний запис латинкою на титульному аркуші¹⁴.

На сторінках Острозьких Біблій із зібрання НБУВ виявлено ще кілька досить ранніх провенієнцій першої половини XVII ст. На примірнику Кир. 764 зберігся запис 1636 р. від імені жуківського попа Івана Гричишина, що продав книжку своєму зятеві городиському священику Ісаакію Парфеновичу за 30 польських злотих. Запис містить цікаві відомості про тогочасні ціни на примірники острозької Біблії.

На сторінках Біблії з шифром Кир. 765 йдеться про те, що “рабом божим Яковом Глушковським із жінкою Іриною” 1646 р. цю книжку було надано до Мелецького Різдвабогородицького монастиря, що в той час був відомим осередком літературного і книжного життя.

Провенієнції того ж часу читаються на примірнику Кир. 766 зі збірки КПЛ. В одному із записів (арк. 1–33 др. рах.) зазначається, що Матвій Русачок з жінкою Ганною (інокою Ангеліною) та синами у 1642 р. купив книгу за 40 злотих у місті Озерній, маєтності Якуба Собеського, воеводи руського, старости красноставського та яворівського. Запис виконано “курулевимъ презвитерем” Йосифом (можливо, священиком с. Курівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Згадана маєтність Я. Собеського Озерна – це село Зборівського р-ну Тернопільської області. На тому ж примірнику міститься ще один запис XVII–XVIII ст., виконаний в Дунаєві

---

¹⁴ *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар І. Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 104; *його ж.* Літературна спадщина І. Федорова. – С. 163 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях... – С. 49.

(село Поморянського р-ну Львівської обл.) без зазначення часу та прізвища відписувача.

У процесі роботи нам вдалося частково відчитати та локалізувати запис на примірнику із зібрання Софійського собору (шифр Соф. 13а, з “віленськими аркушами”). Це вкладний запис до храму Різдва Богородиці (?) в місті Володаві (зараз повітове місто Влодава Люблінського воєводства Польщі, на кордоні Польщі, Білорусі та України). Ім’я вкладача заклеєне. Встановити час запису можливо завдяки наявним у ньому історичним реаліям. Тут згадано “короля Жигмонда”, “воєводу белзкаго” “Рафала Левчинскаго”, “еп[иско]па Паїсія вл[а]д[ы]ку холмьскаго и белзкаго” та “священника отца Михайла Феодоровича”. Йдеться відповідно про Сигізмунда III (1566–1632), що правив Польщею з 1607 по 1632 р., Рафала (або Рафаїла) Лещинського, воєводу белзького з 1619 р., та холмського православно епископа з 1621 по 1633 р. Паїсія Іполитовича Чернавського. Тобто запис було виконано між 1621 та 1633 рр. Тому частково затерту дату на початку запису можна прочитати як 1628 р. Інший запис недатований, виконаний у XVII–XVIII ст. – “Zesnomu otcu Chworostowa” (арк. 264зв. другого рах.). Згаданий Хворостов – це, очевидно, с. Хворостів Любомльського р-ну Волинської обл. Один із власників цієї Біблії був наділений своєрідним почуттям гумору, написавши на форзаці верхньої кришки Святого Письма: “Лазаревичь дурень”. Записи на примірнику вводяться в науковий обіг вперше.

Другий примірник зі збірки Києво-Софійського собору (шифр Соф. 13в) дефектний, без початку та кінця, із пошкодженими аркушами. На форзаці нижньої дошки його оправи міститься безіменний запис XVIII–XIX ст.: “Превосходителный господинъ генераль майоръ Иванъ Столновъ мой благопріятный благодетель”.

Рукописні провенієнції на примірнику Кир. 651 свідчать, що ця Біблія була власністю ченця видубецького монастиря Каліста Черетенка (латинський запис “Ex libris Callixti Czeretenka” – арк. 1 друг. рах.), після його смерті залишилася у цьому монастирському зібранні, про що йдеться на аркуші 71зв. шостого рахунку: “Сія библія м[о]н[а]ст[и]ря С[вя]томіхайловско Кієвовидубицкаго оставшаясь тому жъ м[о]н[а]ст[и]ру по покойном Каллисть Черетенку іер[о]монасѣ видубицкомъ”¹⁵. Запис цікавий тим, що кореспондується з іншим на примірнику дерманського Октоїха 1604 р. під шифром Кир. 573, що виконаний в грудні 1681 р. степанським міщанином Климентієм Черетенком¹⁶, який вклав книгу до храму в селі Рокитному. Можливо, йдеться про одну й ту ж людину, що прийняла постриг у ченці та переселилася з Волині до Києва, перевізши із собою острозьку Біблію. Як відомо, для періоду кінця XVI–XVII ст. був характерним значний перетік інтелектуальної еліти з Волині та Галичини до Києва.

¹⁵ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 143–163.

¹⁶ Степань – зараз смт Степань Сарненського р-ну Рівненської обл.

Цікаві з точки зору історичних реалій провенієнції містяться на Біблії під шифром Кир. 646. На форзаці верхньої кришки оправи читаємо: “Сію Книгу Библию дароваль мнѣ монаху Маркіану Бѣлевичу ясне велможный кн[я]зь Димитрій Михайловичъ Галицинъ под часъ бытности своей в Киевѣ року 1704 м[ѣся]ца мая 15” (повторено на арк. 25–27 др. рах.)¹⁷. Йдеться про відомого російського вельможу, державного діяча, з 1707 р. – київського воеводу, з 1711 р. – губернатора Дмитра Михайловича Голіцина (1665–1737). Ще один запис Маркіяна Белевича, що розпочинається словами: “Аз монах Маркіан...”, міститься на аркуші 29 трет. рахунку. Він, окрім підпису та дати, закреслений. Запис на форзаці продовжено іншим почерком, де вказано, що пізніше книжку придбав намісник Свято-Микільського монастиря Микола Драгомирецький. На примірнику є печатка Пустинно-Микільського монастиря. Ім'я ще одного власника, людини ретельної та настійливої, дізнаємося з багаторазового поаркушного запису через усю книжку: “Офо/на/сей/ Вѣ/ко/въ”.

Хоч ми вже зазначали, що зібрання острозьких Біблій НБУВ характеризується доброю вивченістю, не так давно вдалося виявити ще один цікавий, на наш погляд, запис на звороті останнього аркуша примірника зі збірки В. О. Вітта. Серед записів типу “Б[огороди]це Д[ѣ]во радуйся” читаємо: “Біблѣя сія Его м[и]л[ос]ти пана Семѣона Лизогуба”¹⁸. Можливо, йдеться про одного з представників відомого українського козацько-старшинського роду Лизогубів – або Семена Юхимовича (р. н. н. – 1734), бунчукового товариша, одруженого з донькою гетьмана І. Скоропадського, або ж його сина Семена Семеновича (1708–1781), також бунчукового товариша, до речі, прапрадіда та прадіда М. В. Гоголя. Цікавий запис міститься на форзаці верхньої кришки оправи цього примірника: “Глубокоуважаемому Владимиру Оскаровичу Витт уступаю с болью сердца и глубокой признательностью. М. Севастьянов. 30. 1. 1959”. Запис належить М. С. Севастьянову, синові відомого російського збирача та комісіонера з торгівлі стародрукованими виданнями Стефана Федоровича Севастьянова. У збірці Севастьянових був не поодиноким примірник острозької Біблії, а ціла добірка федорівських видань. Зокрема, в згадуваному каталозі власницьких записів Я. Д. Ісаєвича знаходимо відомості про три примірники заблудівського Євангелія 1569 р. із зібрання С. Ф. Севастьянова, що зараз зберігаються по одній в Російській державній бібліотеці (попередньо збірка О. І. Маркушевича), Бібліотеці Московського університету та у Фундаментальній бібліотеці ім. Я. Коласа у Мінську¹⁹.

Два примірники острозької Біблії зібрання НБУВ прикрашені вставленими гравюрами із зображеннями євангелістів. Випадки доповнення власни-

¹⁷ Шамрай М. А. Острожская библия... – С. 207; її ж. Провенієнції у виданнях... – С. 50.

¹⁸ Бондар Н. П. Острозькі видання... – С. 22.

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 149.

ками видань малюнками або гравюрами були досить поширеними. Як відомо, острозька Біблія не містила потекстових ілюстрацій, окрім згаданих гравірованої титульної рамки, герба В.-К. Острозького та друкарської марки І. Федорова. Документально підтверджені наміри випуску Біблії з ілюстраціями, які не були реалізовані. 150 мідних гравюр мав виготовити для цього видання вроцлавський майстер Блазіус Ебіш.

Уже згадуваний примірник зі збірки Києво-Печерської лаври із записом О. Тарасевича доповнений вклеєними фронтисписними зображеннями апостолів із віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Збережені усі чотири гравюри. Вони яскраво розфарбовані одним із власників, можливо, самим О. Тарасевичем. Відомі й інші випадки ілюстрування острозької Біблії зображеннями апостолів із Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Зокрема, такий примірник зберігається у Російській державній бібліотеці (Москва)²⁰.

Інший примірник (шифр Кир. 651) прикрашено схожими фронтисписними гравюрами, що мають такі ж самі рамки, але відмінні постаті євангелістів. Як відомо, ці гравюри використані у львівських братських виданнях Євангелій 1636 та 1644 рр. Вважається, що дошки для них різав Памво Беринда у Львові ще близько 1616 р. Тоді гравюри були віддруковані у вигляді окремих аркушів. Ними часто доповнювалися рукописні Євангелія, виготовлені в той час²¹. Г. І. Коляда зазначає, що гравюри П. Беринда міг підготувати ще раніше, в Крилосі або Стрятині, працюючи в друкарнях Балабанів, бо є відомості про наміри Балабанів, які залишилися нездійсненими також видрукувати Євангеліє. У нашому примірнику острозької Біблії збереглося три з чотирьох гравюр – Луки, Марка та Матвія. Зображення Іоана, на якому мала б бути дата та підпис П. Беринди, на жаль, відсутнє. Стан дощок дещо кращий у порівнянні з гравюрами львівського Євангелія 1636 р., тобто гравюри, вміщені в Біблії були, очевидно, відтиснені раніше.

Що стосується двох Біблій із зібрання Софійського собору, то одна з них із шифром Соф. 13а виявилася надзвичайно рідкісною завдяки вставленим так званим “віленським аркушам”, які, як вважається, близько 1595 р. додрукували віленські видавці Мамоничі до некомплектних примірників острозької Біблії, придбаних у Львові після смерті Івана Федорова у його кредиторів. Друкування їх Мамоничами у Вільні документально не підтвержене, тому існують й інші припущення щодо випуску “віленських аркушів”. Зокрема, провідний дослідник українських стародруків та автор кількох

---

²⁰ *Немировский Е. Л.* Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями // *Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства.* – Л., 1985. – С. 448; *Исаевич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 167.

²¹ *Исаевич Я. Д.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII в. // *Книга: Исслед. и мат.* – М., 1962. – Вып. 7. – С. 228–229 (фото); *Коляда Г. И.* Памво Беринда – архитипограф // *Книга: Исслед. и мат.* – М., 1964. – Вып. 9. – С. 126; *Запаско Я. П.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 92–93.

монографій, присвячених діяльності Івана Федорова, Я. Д. Ісаєвич свого часу висловлював думку про друкування цих аркушів у Львові спадкоємцями першодрукаря міщанами С. Корункою та С. Сеньковичем, зважаючи, зокрема, на значну навіть для друкарні Мамоничів недосконалість друку²².

У примірнику софійського зібрання додруковано аркуші 133–162 третього рахунку. Біблія з додрукованими аркушами все одно залишилася неповною – після “віленських” вставлено 5 чистих аркушів (папір з філігранями XVIII ст.), потім – аркуші 169–175, далі 180 острозького друку. Також у ній бракує арк. 211–216, 218–221, 224–227 другого рахунку та 73, 78 шостого рахунку.

Шрифт “віленських аркушів” дрібніший, іншого малюнку, шпальта набору менша, видрукувані вони досить неохайно та недбало, очевидно, нашвидкоруч. Взагалі вважається, що всього було додруковано 48 аркушів третього рахунку – з 133 по 180. У нашому випадку вставлено лише 30 із них. Вперше наявність вставних аркушів у примірнику Софійського зібрання відзначив у 1925 р. історик, архівіст та археограф В. О. Романовський у монографії, присвяченій діяльності Івана Федорова²³. Але в його публікації помилково зазначено, що додруковано лише аркуші 133–150. В цей же час С. І. Маслов також помітив особливості одного з примірників Софійської збірки. Він пише: “Частина видання надрукована іншим, не острозьким шрифтом (пророки Іезекїл-Данїл, арк. 133–162зв.)”²⁴. Потім існування в Києві Біблії з “віленськими аркушами” відзначила А. С. Зернова в статті про діяльність друкарні Мамоничів із посиланням на публікацію В. О. Романовського²⁵. Після цього рідкісний примірник, на жаль, нібито “вилав” із наукового обігу, залишившись поза увагою сучасних дослідників. Зокрема, він не відзначений в каталозі “Кніга Беларусі”²⁶. Не вказує на нього в своїй монографії і провідний російський книгознавець та дослідник фєдорівської спадщини Є. Л. Немировський²⁷. Улітку 2000 р. із унікальним примірником ознайомилася провідна російська дослідниця кириличної книги О. О. Гусєва.

Взагалі-то острозькі Біблії з “віленськими аркушами” дуже рідкісні. В науковий обіг введено б таких примірників, не всі з яких збережені. На сьогоднішній день відомо, що “віленські аркуші” є в Москві у РДБ та в Історичному музеї, а також в університетських бібліотеках Львова та Вар-

---

²² *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар І. Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 97–98.

²³ *Романовський В. О.* Друкар Іван Федорович: Життя його та діяльність. – К., 1925. – С. 45.

²⁴ Каталог ювілейної виставки... – С. 20.

²⁵ *Зернова А. С.* Типография Мамоничей в Вильне (XVII в.) // Книга: Исслед. и мат. – М., 1959. – Сб. 1. – С. 205.

²⁶ *Кніга Беларусі: Зводны каталог: 1517–1917 / Складальн. Г. Я. Галенчанка та ін.* – Мінск, 1986. – С. 71. – № 35.

²⁷ *Немировский Е. Л.* Начало... – С. 147.

шави. Причому в зібранні РДБ вони не вплетені в острозьку Біблію, а зберігаються окремо²⁸.

Провенієнції на примірнику із “віленськими аркушами” свідчать, що впродовж принаймні XVI–XVII ст. книжка побувала в Західній Україні. Записи, один із яких виконано в 1628 р. у Влодаві на Люблінщині, інший – у XVII–XVIII ст. у Хворостові на Волині, ми вже відзначали вище. Виходить, що примірник із Острога (або Львова) наприкінці XVI – на початку XVII ст. був перевезений за сотні кілометрів до Вільна, звідти він знову потрапив в українські землі, зокрема, в покрайні українські етнічні території на Підляшші, потім знову на Волинь, а далі до Києва. Тобто провенієнції по суті можуть бути непрямым доказом невіленського, а скоріше українського походження “віленських аркушів”.

Не доводять друкування цих аркушів у віленській друкарні Мамоничів і філіграні. Попередньо нами виявлено 15 водяних знаків чотирьох типів – “Сліта” (6), “Топір” (5), “Абданк” (1) та нечітка, – очевидно, “Лев” (3). Водяний знак “Сліта” використаний в кількох схожих варіантах – на картуші; “Топір” розташовано на щиті з півмісяцем зверху; “Абданк” – на щиті, має дуже розхитані обриси; “Лев” розташовано на щиті, зображення дуже нечітке.

Філігранями “Сліта”, “Топір” та “Абданк” маркували свій папір відповідно Лівчицька папірня на Львівщині, підкраківські папірні Тенчинських у Крещовичах і Тенчику та Шарфенбергів. Де виготовлявся папір із філігранню “Лев”, нам невідомо. Усі види цього паперу широко побутували в Україні, всі вони застосовувалися у острозькій Біблії²⁹. На думку провідного українського філігранолога О. Я. Мацюка, папір з гербом “Сліта” вироблявся десь до 1599 р. Зважаючи на залежуваність, його використання обмежують першим десятиліттям XVII ст. Очевидно, виготовляла його, окрім лівчицької, ще якась папірня в Україні, Литві або Польщі, з огляду на завелику його кількість. Так само папір з філігранями “Топір”, який також широко побутував в Україні, Білорусі, Литві, міг виготовлятися на одній із місцевих папірень, тим більше що пани Тенчинські мали значні маєтки на цих землях. Філігрань “Лев” широко застосовувалася багатьма європейськими папірнями. Зображення т. зв. “руського лева” входить до герба міста Львова. Герб із зображенням лева носить назву “Крупський” (зокрема, це родовий герб російського емігранта А. Курбського, якому також належали значні маєтності в Україні та Білорусі).

Ідентичних водяних знаків нам виявити не вдалося. Подібні водяні знаки містяться в альбомах Каманіна-Вітвицької, Мацюка та Лауцявічюса. Їх аналіз дозволяє датувати “віленські аркуші” 1586–1601 рр., причому більшість близьких філіграней належить до 1598–1600 рр.³⁰

²⁸ Там само.

²⁹ Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.

³⁰ Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651. – К., 1923; Мацюк О. Я. Папір та філіграні в українських землях

При перегляді віленських видань Мамоничів зазначеного періоду зі збірки НБУВ³¹ ми не виявили випадків використання паперу із філігранями “Топір”, “Абданк” та “Лев”, а в незначній кількості лише папір “Єліта”. Це дає підстави сумніватися, що “віленські аркуші” були віддруковані у Вільні в друкарні Мамоничів. Питання про те, де саме було додруковувано Біблію Івана Федорова, залишається відкритим, потребуючи подальших досліджень. Можливо, це сталося в Україні, але досі відомі лише дві чинні на той час друкарні – Успенського братства у Львові та кн. В.-К. Острозького в Острозі. У згаданих львівських міщан С. Корунки та С. Сеньковича друкарень вже не було. Згідно з опублікованими матеріалами, вони продали одну або дві друкарні Мамоничам. Одну із них було затримано у Костянтинові. Можливо, Мамоничі організували додрук Біблії в Україні або Білорусі (в тому ж Костянтинові), не перевозячи устаткування та некомплектних примірників до Вільна.

Також ми проаналізували філіграні на форзацах та чистих аркушах, вставлених у цей примірник острозької Біблії. Всього вставлено 20 аркушів – 4 після аркуша 210 другого рах., 6 – після аркуша 222 другого рах., 4 – після аркуша 276 другого рах., 5 – після аркуша 162 третього рах., 1 – після аркуша 72 шостого рах. Обидва форзаци мають філігрань “Одноріг”, внизу літери IPS. 20 чистих мають 10 водяних знаків: 3 – герб Радзивілів, 6 – монограму із літер “А” та “Х”, всередині “Ф” (вторинний знак – літери СМІ), 1 – “Гоздава”. Ідентифікувати вдалося лише філігрань з гербом Радзивілів. Вона має вигляд кола, в якому зображено орла, на ньому чотирираменний щит з гербами Радзивілів. Е. Лауцявічюс датує його 1591–1606 рр., вважаючи, що таким знаком маркували свій папір папірні Альбрехта Радзивіла (1558–1592) та його дружини Анни, кнж. курляндської (1567–1617), в Ковно (нинішній Каунас)³². Папірні Радзивілів були і в Україні, і в Білорусі, зокрема, в Слуцьку, Любані та Олиці³³. Олика – це зараз смт Ківерецького

(XVI – поч. XX ст.). – К., 1974; *Лауцявічюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1967.

Єліта – Каманін – № 147 (1599, 1600); № 156–157 (1598); Мацюк – № 45 (1570); № 87 (1586, 1588); № 120 (1596, 1597) та ін.; *Лауцявічюс* № 1544 (1597; Апокрисис); № 1547 (1598–1600, Литовський статут, Євангеліє 1600 р.); № 1548–1549 (1602–1603).

Топір – Каманін – № 280–281 (1595); № 283 (1597); *Лауцявічюс* № 1702 (1594–1597); № 1703 (1599–1600); № 1704 (1600).

Абданк – Каманін – № 188 (1597–1598); *Лауцявічюс* № 1032 (1598); № 1034 (1597, 1598); № 1035 (1601).

Лев – схоже на *Лауцявічюс* № 2247 (1598; 1599).

³¹ Євангеліє учительне. – Друкарня В. Гарабурди, бл. 1583; Статут Великого Князівства Литовського. – [2-е вид.] – [1592–1593.]; Апостол. – [3-е вид.] – [1596]; Євангеліє (без сигнатур). – 1600; Євангеліє (з сигнатурами). – після 1600; Псалтир. – 1600.

³² *Лауцявічюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – № 142–147; *його ж.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 74.

³³ *Його ж.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 74, 84. Автор зазначає, що йому не вдалося встановити, якими саме відмінами філіграней маркували свій папір різні папірні Радзивілів.

р-ну Волинської обл. Олицький маєток був ординацією кількох поколінь Радзивілів. У 90-ті роки XVI ст. вона належала братові згаданого Альберта Станіславові Радзивілові (1559–1599), синові Миколая Радзивіла-Чорного (1515–1565), маршалкові великому литовському 1592 р., старості жмудському 1595 р., потім синам Станіслава Миколая Криштофу (1589–1614) та Альбрехту Станіславу (1595–1656). Папір інших вставних аркушів, очевидно, виготовлений у XVIII ст.

Все вищевикладене свідчить, що незважаючи на досить добру вивченість примірники НБУВ ще можуть зацікавити дослідників. Вони потребують подальшого вивчення та складення каталогу із попримірниковим описом.

ДОДАТОК № 1

Схема міграції примірників острозької Біблії 1581 р., зібрання НБУВ:

1. Кир. 646 – Острог ” Київ (Свято-Микільський м-р) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
2. Кир. 647 – Острог ” Харків (Преображенський м-р) ” НБУВ
3. Кир. 648 – Острог ” НБУВ
4. Кир. 651 – Острог ” Київ (Видубецький м-р) ” Київ (КДА) ” НБУВ
5. Кир. 652 – Острог ” Подорозьк (місто Волоковиського р-ну Гродненської обл. Білорусі) ” Жировицький м-р (Жировичі Слонимського р-ну Гродненської обл. Білорусі) ” Варшава (зібрання С. А. Понятовського) ” Кременець (Волинський лицей) ” Київ (Київський ун-т) ” НБУВ.
6. Кир. 686 – Острог ” Київ? (зібрання Є. Львова) ” Київ (КДА) ” НБУВ
7. Кир. 762 – Острог ” Київ (власність О. Тарасевича) ” (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
8. Кир. 763 – Острог ” Косниця (с. Кісниця Ямпільського р-ну Вінницької обл.) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
9. Кир. 764 – Острог ” Жуків (село Бережанського р-ну Тернопільської обл.) ” Городище (село Зборівського р-ну Тернопільської області) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
10. Кир. 765 – Острог ” Мелецький м-р (х. Мильці Старовижівського р-ну Волинської обл.) ” Житомир (Волинська правосл. духовна семінарія) ” НБУВ
11. Кир. 766 – Острог ” Озерна (с. Зборівського р-ну Тернопільської обл.) ” Дунаїв (с. Поморянського р-ну Львівської обл.) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
12. Кир. 788 – Острог ” Ярослав (Підкарпатське воєводство Польщі) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ
13. Кир. 834 – Острог ” Київ (КДА) ” НБУВ
14. Кир. 955 – Острог ” НБУВ
15. Кир. п 4476 – Острог ” Ківерці? (райцентр Волинської обл.) ” Журавичі (с. Ківерецького р-ну Волинської обл.) ” Тростянець (с. Ківерець-

кого р-ну Волинської обл.) ” Київ (власність І. Сенютовича) ” Київ (Киево-Печерська лавра) ” НБУВ

16. Кол. Вітта № 7 – Острог ” Чернігівщина (власність С. Лизогуба) ” Покровська церква ? ” Москва (зібрання С. Ф. Севастьянова – М. С. Севастьянова) ” Москва (зібрання В. О. Вітта) ” НБУВ

17. Соф. 13а – Острог ” Влодава (Люблінське воєводство Польщі) ” Хворостів (с. Любомльського р-ну Волинської обл.?) ” Київ (Киево-Софійський собор) ” НБУВ

18. Соф. 13в – Острог ” Київ (Киево-Софійський собор) ” НБУВ

19. Кир. 645 – Острог ” Київ (Видубецький м-р) ” НБУВ ” Київ (Музей книги та книгодрукування)

20. Кир. 650 – Острог ” НБУВ ” Київ (Національна парламентська бібліотека)

21. Кол. Вітта № 8 – Острог ” Москва (зібрання В. О. Вітта) ” НБУВ ” Тбілісі (Центральна наукова бібліотека Грузії)

ДОДАТОК № 2

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
1.	Кир. 646	деф.	Арк. 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–23; 67–70; 72–77	Бракує 8 початк. нн. арк. та арк. 24–66, 71, 78 шост. рах.	Значна кількість арк. ушкоджена, підклеєна	286 x 180 мм
2.	Кир. 647	деф.	Арк. 9–115; 1 2 0 – 2 5 4 ; 257–276; 1–2; 5–180; 1–30; 1–56; 1–63	Бракує 8 поч. нн. арк.; 116–119; 255–256 др. рах.; 3–4 тр. рах.; 64–68 шост. рах.	Арк. пошкодж., забруднені, непрофес. реставрація, сліди замокання	290 x 189 мм
3.	Кир. 648	деф.	Арк. 62, 65, 1 9 4 – 1 9 8 ; 200–203, 199, 240, 272–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–35, 37–41, 43–47, 49–53	Бракує аркушів на поч., в середині та в кінці книги	Блок розбитий, арк. пошкодж. дуже обрізані. Непрофес. реставрація силікатним клеєм	271 x 180 мм
4.	Кир. 651	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Тит. пошкодж., підклеєний. Арк. залиті чорнилом	298 x 186 мм
5.	Кир. 652	повн.	Арк. [1], [8], [2–7]; 1–276;	–	Тит. пошкодж., сліди замокання,	311 x 202 мм

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
			1-180; 1-30; 1-56; 1-78	-	на деяких арк. деструкція паперу від грибка	
6.	Кир. 686	повн.	Арк. [1-8]; 1-276; 1-180; 1-30; 1-56; 1-78	-	Ушкодженість арк. незначна	297 x 189 мм
7.	Кир. 762	деф.	Арк. [1-8]; 1-276; 1- 180; 1-24; 1-56; 1-78	Бракує арк. 25-30 четв. рах. (замінені рукописн.)	Арк. пошкодж., сліди замокання. Тит. пошкодж., підклеєний, частково втрач.	285 x 191 мм
8.	Кир. 763	деф.	Арк. 12-62, 65-222, 224- 276; 1-180; 1-30	Бракує поч., кількох арк. в сер. та всіх арк. п'ят. та шост. рах.	Арк. ушкодж., реставр.	284 x 185 мм
9.	Кир. 764	деф.	Арк. 2-209, 212-276; 1- 31, 36-180; 1-30; 1-56; 1-74, 78	Бракує арк. на поч., в сер. та в кінці книги	Арк. пошкодж., підклеєні, сліди замокання	289 x 185 мм
10.	Кир. 765	деф.	Арк. 8-276, 1-180, 1-24, 1-56, 1-60	Бракує 16 початк. та 18 кінц. арк.	Арк., особливо початк. та кінц., ушкодж., забруднені, реставровані	288 x 183 мм
11.	Кир. 766	деф.	Арк. [2-8], 276, 180, 24, 56, 78	Брак. титулу	Арк. ушкодж., забруднені. Сліди замокання	300 x 193 мм
12.	Кир. 788	деф.	Арк. [2-8], 276, 180, 30, 56, 1-74, 76-78	Брак. титулу та арк. наприкінці книги	Арк. ушкодж., забруднені, реставр. Сліди замокання	294 x 193 мм
13.	Кир. 834	деф.	Арк. [2-7], 276, 180, 30, 56, 1-25, 30-39, 41- 47, 49	Бракує тит. та арк. шостого рах., в тому числі кінця	Сліди замокання, горіння. Деякі арк. розсипаються.	302 x 190 мм

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
14.	Кир. 955	повн.	Арк. [1-8]; 1-276; 1-180; 1-30; 1-56; 1-78	-	Титул та деякі поч. та кінц. арк. пошкодж., частково втрач., розсипаються. Сліди замокання, горіння.	295 x 181 мм
15.	Кир. п 4476	повн.	Арк. [1-8]; 1-276; 1-180; 1-30; 1-56; 1-78	-	Титул підклеєний, деякі арк. пошкодж., непрофес. реставр.	296 x 196 мм
16.	Кол. Вірта № 7	повн.	Арк. [1-8]; 1-276; 1-180; 1-30; 1-56; 1-78	-	Титул, початк. та кінц. арк. пошкодж., забрудн., непрофес. реставр.	294 x 190 мм
17.	Соф. 13а	деф.	Арк. [8]; 1-210, 217, 223, 228, 222, 229-276; 1-132, 168-175; 1-180; 1-30; 1-56; 1-72, 74-77	Бракує арк. 211-216, 218-221, 224-227 др. рах.; 133-167, 176-179 тр. рах.; 73, 78 шост. рах. Арк. 133-162 тр. рах. - віленські	Титул підклеєний, деякі арк. пошкодж., непрофес. реставр.	299 x 185 мм
18.	Соф. 13в	деф.	Арк. 44-48, 50-119, 121-161, 163-258, 265-275 др. рах.; 32-36, 38-180 тр. рах.; 1-15 четв. рах.	Брак 8 нн. арк. перш. рах.; 49, 120, 162, 259-264 др. рах.; 1-31, 37 тр. рах.; 16-30 четв. рах.; 1-56 п'ят. рах.; 1-78 шост. рах.	Аркуші пошкодж., непрофес. реставр.	289 x 183 мм